

Наталія Юсова

**«Проблема давньоруської народності»
в праці В. В. Мавродіна «Образование
Древнерусского государства» (1945 р.).**

Серед ключових напрямів досліджень радянських істориків-медієвістів по давньоруському періоду була розробка теорії про давньоруську народність — відносно стійке етнічне утворення східних слов'ян киево-руської епохи. Історіографічний процес виникнення теорії, а особливо ж вплив на нього позанаукових чинників, досі не став предметом належного історіографічного дослідження¹. Тим часом, об'єктивне висвітлення даної проблематики, безсумнівно, має наукову і політичну актуальність.

У 30-і рр. XX ст. в радянській історичній науці поступово почав оформлятися новий, більш зважений (без крайнощів шовінізму і націоналізму) підхід до з'ясування місця Київської Русі в історії східного слов'янства і його етнічних утворень тієї пори. Незважаючи на вплив ідеологічних й інших позанаукових чинників (а іноді і завдяки їм), гуманітарна наука в СРСР, виходячи з внутрішньої логіки власного розвитку і, опираючись при цьому на кількісне накопичення нових матеріалів і теоретичних розробок, ще в довоєнний період створила передумови для виникнення саме в історичній науці в роки Великої Вітчизняної війни теорії про давньоруську народність.

Власне кажучи, першу постановку питання про «нову, історичну народність»², яка наближалася до пізнішого уявлення про давньоруську народність, зробив ще в 1907 р. відомий російський історик О. Є. Пресняков³. Він же, згідно з заувагою О. Л. Шапіро «зумів близько підійти до правильного розуміння місця Київської Русі в історії російського і українського народів»⁴. У 30-і ж роки, а потім і в роки війни основний внесок у формування даної теорії зробили такі вчені як Н. Л. Рубінштейн⁵, К. Г. Гуслистий⁶, Б. Д. Греков⁷, М. Н. Петровсь-

1 Коротко торкнувся цієї теми І. Я. Фроянов в своїй монографії: Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. — Л., 1990. — С. 6–10.

2 Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — М., 1938. — Т. I. — С. 10–12.

3 Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков // Портреты историков: Время и судьбы. — В 2-х т. — Т. I. Отечественная история. — М.; Иерусалим, 2000. — С. 141.

4 Шапіро А. Л. Русская историография в период империализма. — Л., 1962. — С. 91.

5 Рубінштейн Н. Л. Нариси історії Київської Русі. — Харків; Одеса, 1930. — 72 с.

6 Нариси з історії України. — Вип. I. / Під заг. ред. С. М. Белоусова. — К., 1937 (2-е вид. 1939). — С. 81, 160, 184; Історія України. / Під ред. проф. М. Н. Петровського. — Уфа, 1943. — Т. I. — С. 98.

7 Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.; Л., 1939; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. — М.; Л., 1942 (2-е вид. 1945); Его же. Киевская Русь. — М.; Л., 1944; и др.

кий⁸, А. Д. Удальцов⁹. Перший з них ще в 1930 р. піддав критиці націоналістичні погляди російської та української історичних шкіл. Історіограф вважав, що «історія Київської Русі об'єднує історію всього східного слов'янства», яке за тих часів виступало «в органічному з'єднанні»¹⁰. Його єднано, на думку Н. Л. Рубінштейна, «єдність господарського укладу, спільність соціального та політичного ладу»¹¹. Початок розпаду цієї єдності вченим відноситься до кінця XII ст. Але особливо ці погляди були розвинуті в працях радянських вчених кінця 30-х — початку 40-х рр. Так, у 1937 р. К. Г. Гуслистий зазначав, що Київська держава була «східнослов'янською державою», яка була «спільним початковим періодом історичного розвитку» всіх трьох народів¹². Вчений підкреслює, що культурна спадщина Київської Русі стала надбанням цих народів. Якщо попередньо названі нами вчені не торкалися питань етнічної єдності, то вони виразно прозвучали в працях академіка Б. Д. Грекова. З його іменем пов'язаний початок теоретичної розробки концепції про єдину східнослов'янську спільноту часів Київської Русі. Відоме марксистське положення про те, що держави виникають при переході від родового ладу до класового послужило для Б. Д. Грекова відправним моментом в його ґрунтовних доказах щодо існування феодалізму в Київській Русі, до якого східні слов'яни поступово переходили, минаючи період рабовласницького ладу, разом зі створенням та розвитком Київської держави. Народність же, на думку марксистських істориків та етнографів, виникає при переході від родового до класового суспільства, зокрема феодального. Таким чином, створення держави, феодальний лад і нова етнічна спільнота — народність — мають безпосередній зв'язок. В працях Б. Д. Грекова вперше декларується національна й культурна єдність руського народу (1943 р.¹³, 1944 р.¹⁴), а також йдеться про те, що етногенетичний процес періоду Київської Русі призвів до формування «слов'янської народності»¹⁵. Б. Д. Греков вказує на головні ознаки єдності цієї народності — єдину мову та національну самосвідомість¹⁶. У цій же праці вчений пише про Київську державу як «колиску трьох слов'янських народів», але такий вираз в даному контексті

работы.

- 8 Петровський М. Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. — Уфа, 1942. — Ч. I. — С. 5–22.
- 9 Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. — 1944. — Вып. I. — № 6. — С. 252–265; Его же. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. — 1943. — № 11–12. — С. 67–72.
- 10 Рубинштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі... — С. 5.
- 11 Там само. — С. 5, 9.
- 12 Нариси з історії України / Під заг. ред. С. М. Белоусова. — К., 1937. — Вип. I. — С. 81; 2-ге вид.: Нариси з історії України / Під заг. ред. С. М. Белоусова. — К., 1939. — Вип. I. — С. 81.
- 13 Греков Б. Д. Первый труд по истории России // Исторический журнал. — 1943. — № 11–12. — С. 67.
- 14 Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.; Л., 1944. — С. 75.
- 15 Там само. — С. 309.
- 16 Там само. — С. 335.

використовували ще задовго до нього (Д. Н. Бангиш-Каменський, В. О. Ключевський та ін.). Відомий дослідник історії літератури М. К. Гудзій у 1938 р. навіть використав вираз «спільна колиска»¹⁷, що остаточно прижився вже в 50-х рр.

Але найбільш вагомий внесок у формування теорії «давньоруської народності» було зроблено в дослідженнях М. Н. Петровського та А. Д. Удальцова. Перший з них сформулював та розкрив основні положення та аргументи стосовно ознак єдності та спільності «єдиного народу» Київської Русі — предка українців, білорусів, росіян¹⁸. Згідно М. Н. Петровському ознаками єдності східнослов'янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII–XIII ст є: державна єдність, єдність розмовної та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торгівельних шляхів, єдність правової бази, єдність та спільність культур, єдність в боротьбі проти іноземних загарбників. Останній ознаці М. Н. Петровський у зв'язку з практичною актуалізацією присвячує половину доповіді¹⁹. Ця єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. В той же час вченим не виділяється такої ведучої ознаки єдності, як етнічна самосвідомість. В працях А. Д. Удальцова було розроблене теоретичне підґрунтя для етногенетичних досліджень вцілому. Насамперед, визначені основні етнічні категорії та продемонстровано їхню еволюцію. Необхідність теоретичної розробки етногенетичних досліджень загалом А. Д. Удальцов мотивує потребою боротьби з фашистськими расистськими доктринами. Вчений вважав, що на початку феодального періоду можуть існувати такі етноспільноти як народності, які «менш стійкі ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак», до тогож вони бувають різних ступенів спільності²⁰. Вони, на відміну від націй, є «нестійкими або малостійкими, відносними» спільнотами». За А. Д. Удальцовим, ще до VII ст. складається «загальноруська багатоплемінна народність», хоча й з місцевими діалектними і побутовими особливостями, яка до X ст. об'єднується в єдину державу. Але після монгольського завоювання Русі посилюється з XIV ст. процес розпаду цієї народності, який, власне, розпочався ще в період феодальної роздробленості²¹. В іншій праці також воєнних років А. Д. Удальцов називає східнослов'янську етноспільноту «давньоруським народом»²². На цій назві вченим і було зупинено увагу, аж поки в 1950 р. під впливом В. В. Мавродіна не приєднався до терміну останнього²³.

17 Гудзій Н. «Слово о полку Игореве» и его историческая почва // Исторический журнал. — 1938. — № 7. — С. 13.

18 Петровський М. Київська Русь — спільний початковий період історії... — С. 5–22; Українські історичні дослідження, 2001. — К., 2002.

19 Там само. — С. 14–22.

20 Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических... — С. 254–255.

21 Там само. — С. 257–258.

22 Удальцов А. Д. Начальный период восточнославянского... — С. 72.

23 Удальцов А. Д. Происхождение славян в свете новейших исследований // Стенограмма публ.

Завершальною ланкою процесу створення зазначеної концепції стала монографія ленінградського історика В. В. Мавродіна під назвою «Образование Древнерусского государства» (1945)²⁴. Принагідно варто зауважити, що питань походження трьох східнослов'янських народностей Східної Європи вчений торкається вже в своїй докторській монографії «Очерки по истории Левобережной Украины» (1940). Так, тут вказується, що «всі ці три народності склалися в межах Московської держави й ВКЛ (великого князівства Литовського — *Н. Ю.*)»²⁵. Формування народностей у Східній Європі взагалі співпадає, на думку дослідника, з «утворенням на її території централізованих держав»²⁶. Хронологічно період складання української, білоруської, російської народностей окреслюється тут періодом XIV–XVI ст. А період з кінця XII — по початок XIV ст. «був періодом складання лиш тих багаточисленних етнокультурних й мовних угруповань... які були породжені устроєм феодальної роздробленості»²⁷. На сторінках цього дослідження В. В. Мавродін ще не звертає увагу на характер етнічного утворення східних слов'ян доби єдиної Київської держави, але вказує, що феодальна роздробленість стала чинником, який «розбив на етнічні групи східнослов'янські племена, що були об'єднані раніше, хоча й примітивно, Київською державою»²⁸. Тобто, в докторській монографії 40-го р. В. В. Мавродінін етнічні процеси IX–XVI ст. у східних слов'ян визначаються слідуючими поняттями: племена (доба єдиної Київської держави), етнічні групи або «етнокультурні та мовні угруповання» (період феодальної роздробленості — кінець XII — початок XIV ст.), «народності, що складаються» (XIV–XVI ст.).

Що ж до зазначеної монографії 1945 р., тут вчений велику увагу приділяє питанням етногенезу слов'ян. А в IX розділі викладає свій погляд на проблему етнічного утворення східних слов'ян періоду Київської Русі²⁹.

Монографія, хоча за формою та змістом і відповідає вимогам наукового видання, але за стилем викладення матеріалу наближається до популярного. Популярність стилю обумовлена апологетичністю по відношенню до пафосу подвигів давніх східних слов'ян та русів, що в умовах Великої Вітчизняної війни набувало неабиякої актуальності. Висвітлення боротьби «руського народу» з зовнішніми ворогами під час утворення Давньоруської держави, її подальшого зміцнення та консолідації «давньоруської народності» — предка українців, білорусів та росіян — в роки боротьби з фашистською Німеччиною посилювало ідею патріотизму та почуття єдності трьох сучасних східнослов'ян-

лекции. — М., 1950. — С. 18.

24 Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Л., 1945. — 432 с.

25 Мавродин В. В. Очерки по истории Левобережной Украины. — Л., 1940. — С. 67.

26 Там само. — С. 300.

27 Там само. — С. 304.

28 Там само. — С. 302–303.

29 До речі, В. В. Мавродін окремо виніс висвітлення головних моментів боротьби Давньої Русі з іноземними загарбниками в брошури: Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. — Л., 1945. — 52 с.

ських народів, згуртовувало їх у цій боротьбі. Книга В. В. Мавродіна присвячена війнам Червоної армії, яких він порівнює з богатырями «землі Руської»; війнам, які в час її написання воювали за визволення «древнього Києва». Як можна здогадуватись, опираючись на текст присвяти, дана монографія створювалася В. В. Мавродіном десь у 1943–44 рр., в евакуації в Саратові³⁰. Відірваністю від джерельної та наукової бази пояснюється те, що вже зазначені нами — стаття А. Д. Удальцова «Теоретические основы...», монографія М. С. Державіна «Происхождение русского народа...», друге перевидання «Киевской Руси» Б. Д. Грекова тощо, які вийшли в 1944–45 рр., науковцем іще не враховані. Це треба мати на увазі при студіюванні нашого питання.

«Образование Древнерусского государства», на відміну від багатьох праць радянських істориків того часу, в методологічному плані не опиралася на праці Й. В. Сталіна. Окрім того, не рясніла й посиланнями на них. В першому розділі, присвяченому походженню слов'ян В. В. Мавродін тільки раз посилається на Й. В. Сталіна («Марксизм и национально-колониальный вопрос» 1937); а в дев'ятому розділі, де мова йде про давньоруську народність, взагалі нема жодного посилання. В цілому ж, впродовж всіх сторінок монографії вчений посилається на Й. В. Сталіна лише тричі³¹. З'ясування проблем слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В. В. Мавродіном, як й іншими радянськими вченими того часу, зокрема М. С. Державіном, А. Д. Удальцовим, робиться спираючись на праці М. Я. Марра. Звернемо також увагу на той промовистий факт, що, не дивлячись на офіційне ідеологічне засудження історичних поглядів М. С. Грушевського, В. В. Мавродін широко використовує праці цього академіка, приєднуючись іноді й до його висновків. В цьому позиція В. В. Мавродіна виступає окремішно від загальноприйнятої серед радянських вчених. Дана обставина послужила приводом для осуду історика з боку деяких рецензентів³².

В своїй монографії В. В. Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення «руський народ». Як і в інших радянських істориків (приміром, Б. Д. Грекова, М. С. Державіна) це поняття не носить строгого наукового характеру певної етнічної категорії з цілком визначеним змістом. Термін же «народність», який він у дев'ятому розділі вживає з прикметником «давньоруська» (іноді просто — «руська»), В. В. Мавродін вживає саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає³³. На якій стадії етногенезу виникає «народність» не вказується, хоча із контексту можемо зрозуміти, що ця етнічна категорія слідує за племенами й

30 Мавродин В. В. Образование Древнерусского... — С. 3.

31 Там само. — С. 9.

32 Див.: Базилевич К. В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. — 1947. — № 5. — С. 55.

33 Мавродин В. В. Образование Древнерусского... — С. 392.

племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення «давньоруської народності», вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричинюють її утворення та спільних рис, які підкреслюють її відносну етнокультурну єдність. Народність, в даному випадку — «давньоруська народність», подається як динамічна етнічна категорія, що перебуває в процесі формування³⁴. Доцільність введення в науковий обіг нового термінологічного словосполучення — «давньоруська народність» — для означення етнічного утворення східної гілки слов'янства часів Київської Русі, вчений ніяк не обгрунтовує. Лише мимохідь зауважує, що воно «точніше», ніж «руська народність»³⁵.

В даній монографії, як і в «Очерках по истории Левобережной Украины»³⁶, знову повторюється теза про «примітивний характер об'єднання руських земель і племен» в період існування Київської держави³⁷. Однак, в праці 1945 р., яка власне й присвячена утворенню Давньоруської держави, вже підкреслюється той момент, що вона (Київська держава) об'єднала східне слов'янство в єдиний державний організм, згуртовувала та посилювала його, «створювала умови для подальшого зміцнення спільності мови, побуту, культури»; держава виконувала функцію охорони кордонів «земель руського народу», вона «росла й посилювалася» в боротьбі з зовнішнім ворогом. Таким чином, історичний розвиток східного слов'янства в часи Київської Русі — «пройшов під знаком незалежності, могутності та слави». Це був «ранній ступінь формування руської народності, яка поклала початок і великоросам, і українцям, і білорусам»³⁸. Напевно, в контексті актуалізації В. В. Мавродін підкреслює, що Київ, «мати городом руським» був «найдавнішим центром етногенезу слов'ян і центром східнослов'янської культури»³⁹. Саме київський діалект, на думку В. В. Мавродіна, «висунувся в якості загальноруської мови», він був покладений в основу міських загальноруських говорів, які утворили своєрідний міський «койне», в якому «різні племінні відмінності були зглажені»⁴⁰.

Взагалі мовні питання, за В. В. Мавродіним, головні при визначенні етнічних питань. Історик особливо підкреслює, що «...зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, так як мова — основа народності»⁴¹. Народність — поняття етнічне, тому, досліджуючи «давньоруську народність», — потрібно досліджувати питання етнічного порядку, тобто «в першу чергу, — мовного»⁴².

34 Там само. — С. 395.

35 Там само. — С. 395.

36 Мавродін В. В. Очерки по истории Левобережной... — С. 302–303.

37 Мавродін В. В. Образование Древнерусского... — С. 227.

38 Там само. — С. 227.

39 Там само. — С. 227.

40 Там само. — С. 393.

41 Там само. — С. 392.

42 Там само. — С. 392.

Висуваючи на перший план мову, як основу народності, В. В. Мавродін в цьому місці посилається на працю В. І. Леніна «Национальный вопрос»⁴³. Але ж ця думка випливає із давньоруських літописів і узгоджується з біблійною традицією, що її притримувалися й руські літописці; вона присутня й прийнятна в історичних працях багатьох дореволюційних вчених, на яких В. В. Мавродін посилається в різних місцях монографії, торкаючись тих чи інших питань історичного розвитку давньоруської доби. Серед дореволюційних істориків, зокрема, її пустує в контексті «Повісті временних літ» Д. І. Багалій: «...мова — є основою народності»⁴⁴. А в іншій роботі, аналізуючи «Повість...», Д. І. Багалій пише, що в уяві літописця «народність і мова» поняття тотожні, отже, говорячи про єдність слов'янської і руської мови, «він встановлює єдність слов'янської і руської народності»⁴⁵.

Серед істориків, фундаторів концепції «давньоруської народності», тільки В. В. Мавродін так посилено акцентує увагу на мовному факторі. Зауважимо, що О. Є. Пресняков, на якого він посилається з іншого приводу, взагалі не вважав мову головною ознакою народності⁴⁶. В своїх мовних аргументах В. В. Мавродін передусім опирався на праці видатних радянських мовознавців С. П. Обнорського та Ф. П. Філіна. Саме за С. П. Обнорським історик виділяє мовні процеси, які відбувалися в містах Русі ще до появи писемності. В містах «почала формуватися спільна розмовна мова з масою політичних, юридичних, господарських термінів, з іноземними запозиченнями, що відображала складну структуру суспільного ладу Русі X–XI ст.»⁴⁷. Також В. В. Мавродін виділяє мову давньоруських епосів, билин, сказань, що теж створювалися в містах, називаючи цю мову своєрідним «народним мовним койне». Таким чином, ще в дописемні часи в Давній Русі почала складатися в містах та їхніх околицях «загальноруська розмовна мова, в якій діалектні особливості були вже згладжені». В основу ж давньоруської літературної мови, яка почала оформлюватися в XI ст., була покладена «давньоцерковнослов'янська писемність і мова міських «русів», давньоруська розмовна мова»⁴⁸. «Давньоруська літературна мова, — підкреслює В. В. Мавродін, — була літературною мовою всіх східних слов'ян», була «єдиною мовою для всієї Русі», хоча водночас «не мала єдиних норм». Отже, як підсумовує історик, «формування давньоруської народності... відбулося передусім в складанні загальноруської розмовної, а згодом і літературної мови»⁴⁹.

43 Там само. — С. 392, 430; Ленин В. И. Национальный вопрос (тезисы по памяти) // Ленинский сборник. — Т. XXX. — С. 62.

44 Багалей Д. И. Русская история. — Т. I. Княжеская Русь. — М., 1914. — С. 359.

45 Багалей Д. Русская история. Ч. I.: до половины XIII столетия (домонгольский период). — Х., 1909. — С. 95.

46 Пресняков А. Е. Лекции по... — Т. I. — С. 10.

47 Мавродин В. В. Образование Древнерусского... — С. 393.

48 Там само. — С. 394.

49 Там само. — С. 395.

Головним фактором формування давньоруської народності вчений називає утворення і сам факт існування Давньоруської держави. Її існування, зокрема, привело і до подальшого укріплення спільності мови. Київська держава політично об'єднала східнослов'янські, «руські», племена, з'єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою з зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності «Русі та руських». В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов'ян та їх побуту, але й єдність історично витворених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів⁵⁰.

Серед факторів, які сприяли формуванню єдиної народності, В. В. Мавродін вказує на такі, як динамічні торгові зв'язки, що розвиваються між окремими областями, господарювання «княжих мужів», розширення і розповсюдження княжої домінальної адміністрації, освоєння княжою дружиною, боярами, їх «отроками» нових земельних просторів, полюддя, збір данини, суд, розселення і колонізація, спільні походи, поїздки тощо. Всі ці фактори, відмічає дослідник, у їх сукупності «поступово руйнували культурну, мовну, племінну й територіальну роз'єднаність»⁵¹.

Після мовного чинника йде інший важливий фактор, що теж визначає народність як етнічне поняття, — «національна самосвідомість, усвідомлення себе, як «єдиної народності»⁵². Наявність цього чинника у «руського народу» Київської Русі, серед згаданих нами дослідників, визнавали Б. Д. Греков і М. С. Державін. Із дореволюційних істориків наявність національної самосвідомості у «руських» Київської Русі і періоду феодальної роздробленості («обласний період») визнавав, зокрема Д. І. Багалій⁵³. Аргументуючи наявність національної самосвідомості в часи Київської Русі, В. В. Мавродін, як і названі вчені, спирається на давньоруські писемні джерела — «Повість временних літ», «Слово про закон і благодать», «Слово о полку Ігоревім» тощо⁵⁴. Почуття «єдності народності» або національна самосвідомість, породжувала, на думку В. В. Мавродіна, цілу сукупність ознак єдності або спільності. Це — «спільність мови, культури, спільність політичного життя, спільні походи і війни, спільна боротьба з ворогами, єдність релігії, спільність побуту, звичаїв, повір'їв, єдність законів...», — тобто, взагалі вся сукупність «загальноруської матеріальної й духовної культури»⁵⁵. Більш детально вчений зупиняється на такій ознаці єдності або спільності народності, як культура Київської Русі, яка була

50 Там само. — С. 395–402.

51 Там само. — С. 392.

52 Там само. — С. 396.

53 Багалей Д. И. Русская история. — Т. I. — С. 335–337.

54 Мавродин В. В. Образование Древнерусского... — С. 396–397.

55 Там само. — С. 396–397.

«більш-менш однорідною, більш-менш єдиною за своїм характером». Цю спільність культури В. В. Мавродін ілюструє на прикладі архітектури. Спільні риси у дерев'яному зодчестві українських Карпат та російської Півночі однозначно вказують на їх спільну основу, що була закладена в Київську добу й раніше⁵⁶. Спільність походження відображає також, на думку вченого, народно-ужиткове мистецтво українців, білорусів, росіян⁵⁷. Свою аргументацію щодо єдності та спільності культури Київської Русі В. В. Мавродін будує на працях відомих істориків культури та мистецтвознавців — І. Грабаря, М. М. Вороніна, Л. О. Дінцеса, М. К. Каргера та ін.

Необхідно відмітити: В. В. Мавродін в монографії, що нами розглядається, не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов'янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною⁵⁸, вона зберігала «яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі»⁵⁹. До того ж В. В. Мавродін в цій праці неодноразово наголошує, що процес складання давньоруської народності не завершився⁶⁰. «Руські» IX–XI ст. тільки почали об'єднуватися в певний етнічний масив, про них можна казати, «як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася»⁶¹. В той же час ця народність, на думку дослідника, дала початок всім трьом слов'янським народностям Східної Європи, а «Київська Русь була колицкою всіх трьох братніх слов'янських народів, київський період був їх далеким дитинством»⁶². Проте, згідно В. В. Мавродіну, Київська держава не тільки не встигла, але «не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність»⁶³. Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався історик вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень відповідних значним самостійним феодальним державам⁶⁴. Окрім феодальної роздробленості призупинили процес утворення «єдиної, давньоруської народності в межах Київської держави», також і «Батиева навала, татарське іго, «погибель Русської землі», загарбання земель Русі шведами, ...німецькими рицарями, лиговцями, поляками, угорцями, молдаванами, татарами...».

Визначне значення київського періоду в історії всіх східнослов'янських народів, на думку В. В. Мавродіна, полягає в тому, що «саме в ці віки складалося те спільне в мові, побуті, культурі, релігії, в моральному та психологічному укладі, що визначило собою кровні тісні зв'язки, які об'єднали всі три сло-

56 Там само. — С. 398.

57 Там само. — С. 399–400.

58 Там само. — С. 400.

59 Там само. — С. 401.

60 Там само. — С. 395, 401.

61 Там само. — С. 395.

62 Там само. — С. 401.

63 Там само. — С. 395.

64 Там само. — С. 400–401.

в'янських народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле»⁶⁵. Відзначимо, що В. В. Мавродін ширше розкриває тезу Б. Д. Грекова про «визначне значення» київського періоду. Порівняно короткого періоду Київської держави, як вважає В. В. Мавродін, «виявилось достатньо для того, щоби створити етнічне утворення... яке збереглося у вигляді того спільного, що об'єднує російський, український та білоруський народи»⁶⁶. Закцентуємо увагу на тому, що в останніх тезах вчений наблизився до положення О. Є. Преснякова⁶⁷, М. С. Державіна⁶⁸ та В. І. Пичети⁶⁹ про «триєдиний руський народ», однак залишився на позиції, яка визнає існування, хоча і споріднених, але все ж окремих східнослов'янських народів.

Таким чином, в «Образовании Древнерусского государства», зокрема, в дев'ятому розділі В. В. Мавродін в дечому розвинув концепцію стосовно етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі. Однак, теоретичного обґрунтування концепції, особливо, в етногенетичному аспекті, й тут ще не має. Взагалі, дана праця В. В. Мавродіна порівнянно з його «Очерками по истории Левобережной Украины» та іншими наступними монографіями, виглядає «сирою», чернетковою, тезовою, написаною «нашвидкоруч» та декларативно. Це, напевне, можна пояснити умовами евакуації в Саратові та дещо популярно-пафосним характером стилістики самої монографії, спричиненим війною. Все ж у рецензії на монографію С. О. Покровський пише, що вона «спирається на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці по етногенезу окремих народів», а «основні положення автора з питання етногенезу східного слов'янства не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню радянської історичної науки»⁷⁰. Також і К. В. Базилевич відмічає, що «Образование древнерусского государства» «стало спробою узагальнити результати праць радянських істориків на ділянці давньої історії слов'ян і Київської Русі»⁷¹.

Головною заслугою В. В. Мавродіна та знаковою подією в формуванні концепції, стало введення ним в даній монографії в науковий обіг нового, більш вдалого та науково-коректного термінологічного словосполучення щодо означення етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі — «давньоруська народність». До цієї назви близько підійшов і А. Д. Удальцов. Він запропо-

65 Там само. — С. 402.

66 Там само. — С. 402.

67 Пресняков А. Е. Лекции по русской... — М., 1939. — Т. II; Его же. Лекции по русской... — М., 1938. — Т. I. — С. 7–8.

68 Державин Н. С. Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского. — М., 1944. — С. 97–98.

69 Пичета В. Рецензия: Державин Н. Происхождение русского народа — великорусского, украинского, белорусского (М., 1944) // Вопросы истории. — 1945. — № 1. — С. 122, 123; Его же. Образование белорусского народа // Вопросы истории. — 1946. — № 5–6. — С. 3–29.

70 Покровский С. А. О начале русского государства // Вестник древней истории. — 1946. — № 4. — С. 101.

71 Базилевич К. В. Вказ. праця. — С. 51.

нував терміни — «давньоруський народ» (1943) та «загальноруська народність» (1944). Прикметник «давньоруський» побутував у загальноприйнятих словосполученнях — «давньоруська мова», «давньоруська література», «давньоруська культура» тощо. Він давав можливість розрізнити першопочаткові етапи розвитку від наступних — у мові, літературі, культурі та ін. усіх трьох східнослов'янських народностей (згодом націй). Логічно було використати його в парі з етнічною категорією, яка на тому етапі етногенезу східного слов'янства, згідно ж етногенетичній теорії А. Д. Удальцова, відповідає терміну — «народність». Недивлячись на це, мавродінське словосполучення відносно довго не сприймалося в радянській гуманітарній науці (приблизно до 1950–1951 рр.). Зате, згодом воно настільки прижилося, що стало невід'ємним від самої концепції або проблеми, суть, якої, власне, полягає в сукупності поглядів на характер етнічного утворення східних слов'ян. Вдала назва стає символом концепції, бо вона є, за висловом видатного російського філософа О. Ф. Лосєва, — «зряддям спілкування з предметами і ареною... свідомої зустрічі з їх внутрішнім життям», знати ім'я або назву предмета — «означає бути в стані спілкування й інших приводити до спілкування з предметом, бо ім'я і є сам предмет в аспекті своєї зрозумілості до інших, у аспекті своєї спілкувальності з усім іншим»⁷². Напевно, цей феномен імені або назви, прізвів у випадку з концепцією «давньоруської народності» до того факту, що багато дослідників почало вважати, що саме В. В. Мавродін першим поставив питання про давньоруську народність. Про це пише навіть учень та наступник В. В. Мавродіна на посаді декана істфаку ЛДУ — І. Я. Фроянов, не кажучи вже про інших⁷³. Якщо виходити з того, що назва, все ж таки, не є тотожною самій концепції, то слід визнати помилковість попереднього твердження. Дійсно, в дев'ятому розділі своєї монографії В. В. Мавродін, одним з чотирьох питань, ставить питання під назвою — «Проблема давньоруської народності». Зазначимо тут, що вчений, власне, так і не дає відповіді — в чому ж, конкретно полягає проблема або проблеми. Він лише (досить декларативно і в популярній формі) концептуально викладає свою точку зору стосовно характеру етнічного утворення східних слов'ян періоду Київської Русі та вживає щодо цього нову назву. Але, дослідник ставить ще три питання: «Роль варягів в утворенні давньоруської держави», про «Терміни «Русь», «руси», «рос» та про «Значення доби Київської держави в історії великоруського, українського та білоруського народів»⁷⁴. Із цього контексту стає зрозумілим, що вчений всі ці питання ставить собі й дає на них свої відповіді, не претендуючи на первинність їх наукової постановки. Вживанням слова «проблема» стосовно питання давньоруської народності, В. В. Мавродін, напевно, бажав підкреслити проблемний характер тієї концепції,

72 Лосєв А. Ф. *Філософія імени*. — М., 1990. — С. 49, 125.

73 Фроянов І. Я. *Вказ. пр.* — С. 10.

74 Мавродін В. В. *Образование Древнерусского...* — С. 380.

яка, власне, в основних моментах вже була практично виокремлена в працях О. Є. Преснякова та радянських дослідників 30 — першої половини 40-х рр. XX ст.

Отже, завершальним акордом в процесі виникнення концепції «давньоруської народності» стала праця В. В. Мавродіна «Образование древнерусского государства». Незважаючи на її деяку декларативність, саме в ній було зроблено постановку проблеми і дано майже в сакральний спосіб сутнісне найменування концепції. В дев'ятому розділі даної монографії В. В. Мавродін сформулював основні характерні риси концепції, що їх не вистачало в попередників. Але на цьому ще не було поставлено крапки в досліджуваному нами історіографічному процесі. Попереду були роки досить жвавої дискусії на шпальтах міжгалузевих видань, під час якої істориками, мовознавцями, лінгвістами, а дещо пізніше й етнологами викристалізувалися складові теорії про давньоруську народність.